

Analizing the example of the "Yawm al-Fath"(The Day of Victory) according to the final verses of Surah Sajdah, A Study on the Concept of Mahdism.

Ibrahim Zali¹ / Zainab Al Sadat Hosseini²

1. Doctoral student of Quran and Hadith Sciences,
Mazandaran University, Mazandaran, Iran (Responsible author).

Ebrahim.zali@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences,
Mazandaran University, Mazandaran, Iran.

z.hosseini@umz.ac.ir

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>The phrase "Yawm al-Fath"(The Day of Victory) in verse 29 of Surah Sajdah is interpreted in the Quranic tradition, with many Ahadith linking it to Mahdism. In most Ijtihadi interpretations, various explanations are provided, such as the "conquest of Mecca," "victory in the Battle of Badr," "judgment between people on the Day of Resurrection," "judgment between the Messenger of Allah and his nation in the end time," or "moments of despair in the world." Each of these interpretations presents certain challenges. This article, employing a descriptive-analytical approach, examines the coherence of verses 23 to 30 of Surah Sajdah in three stages. It aims to highlight the truest interpretation that identifies the "Day of Conquest" as the global triumph of Imam Qaim, emphasizing this as the most accurate perspective. Adopting this view offers a Quranic framework for exploring the emergence of Imam Zaman# through the concepts and themes presented in the concluding verses of Surah Sajdah.</p>
<p>Received: 2023.07.30 Accepted: 2024.07.21</p>	
<p>Keywords</p>	<p>Verse 29 of Sajdah, the final verses of Surah Sajdah, "Yawm al-Fath" the appearance of Imam Zaman, waiting for the appearance.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Zali, I., Hosseini, Z.A.S. (2024). The temporal extent and the place of the descent of angels and spirit in the night of Qadr in Shia and Sunni interpretations. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 15(1), 45-68. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.25</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/15.58.25</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

The Holy Qur'an, as the best and most comprehensive book of guidance, has undoubtedly not given up dealing with the category of "the guidance" and "the end of the world". In this regard, one of the interpretations of the Qur'an, which is defined according to traditions, referring to Mahdism, is the interpretation of "Day of Conquest" in verse 29 of Sajdah. This is despite the fact that in some prominent and important works of Islamic scholars, the existence of any explicit Qur'anic speech about the end of time and the appearance of the Mahdi has been denied. An idea that one of the forms of its occurrence is the type of analysis of most ijthadi-oriented commentators about the instance of "Yawm al-Fath" in the mentioned verse. Because without paying enough attention to the words of Infallible Imams regarding the connection of the interpretation of "Yawm al-Fath" with the emergence of Qaim, other events such as: "Conquest of Makkah"; "Victory in the Battle of Badr"; "Judgment between people in the Day of Resurrection"; "Judgment between the Messenger of God and the Ummah in the end of time" or "the torment of desperation in the world" have been introduced as an examples of "Yawm al-Fath".

Research method

In the current research, first, these sayings are criticized and then, using the method of description and analysis, the appropriateness between the topics of the context of the final verses of Surah Sajdah is discussed in three stages (verse 29; verses 28-30; and 23-30). Using this approach, the example of "Fath Day" and its relation to Mahdism has been evaluated.

Discussion

In the criticism section, it was clarified: the two initial words, "conquest of Makkah" and "victory in the Battle of Badr" for various reasons, including "benefiting the faith in these two days", cannot be considered as an examples of "Yawm al-Fath".

Because according to verse 29 of Sajdah, "belief" of people on the Day of Conquest, is unlike the day of "conquest of Makkah" or the day of "victory in the Battle of Badr", which was not beneficial and will not make them safe from divine punishment.

Resurrection is also considered to be rejected for the reasons including inconsistency with the interpretation of "and they will not be respited" in the mentioned verse. Because being respited is something related to this world.

Regarding the last two statements, although they seem to be acceptable in aspect of determining the limit of general time of "Yawm al-Fath", but at the same time, there are ambiguities or conflicts in these two views.

For instance, the basis of mentioning the fourth view lies in verse 47 of Surah Yunus, which does not align with the subject in verse 29 of Surah Sajdah. This is because the context in Surah Yunus pertains to judge between each Messenger and their respective nation, while "Yawm al-Fath" refers to an event involving the encounter between the Messenger of Allah and the disbelievers among the Bani Israel (Children of Israel).

In fifth opinion, even according to the context, "the occurrence of torment" is from the events of "Yawm al-Fath," but, the term "torment", has not comprehensive meaning here, because of lack of meaning of victory and opening therein, and it requires paying attention to other dimensions of "Yawm al-Fath."

But the section of analyzing the relevance of verses 23 to 30 of Surah Sajdah explores

topics such as the concept of the "Yawm al-Fath" the conditions under which faith does not benefit, the semantic necessities used to fulfill expectations, the identity of those questioning the timing of "Yawm al-Fath," and the connection between references like the perish of past tribes and directing the water onto dry land with "Yawm al-Fath." Additionally, it examines how this discussion relates to the mention of "meeting with God" in the story of Moses and the guiding imams among the Children of Israel.

In the section examining the appropriateness of the topics of verses 23 to 30 of Surah Sajdah, things like the concept of "Day of Fatah"; conditions of not benefiting faith; Semantic devices for the fulfillment of expectations; The identity of the questioners about the time of "Yawm al-Fath"; The connection of the mention of verses such as the destruction of the previous tribes and the movement of water to the dry land with "Yawm al-Fath"; Also, the relationship of this discussion with the mention of "meeting with God" in the story of Moses and the guiding imams in the Children of Israel was studied.

The findings

According to this research, "Yawm al-Fath," meaning "the period of removing obstacles and achieving breakthroughs," refers to a time when Allah Almighty, through one of the Imams of the Messenger of Allah's nation, namely Imam Qaim (A), will lead humanity through great and vast transformations during the ends of times, he will guide people towards the concept of "meeting Allah" and, based on their faith in this matter, will place before them one of two paths: perish or blessing.

This explanation demonstrates that the statement of Infallible Imams (A) regarding "the conquest of the world by Imam Qaim" represents the most accurate perspective in defining the example of "Yawm al-Fath."

This explanation shows that Infallible Imam's saying about "the conquest of the world by Imam Qaim" is the most correct point of view in determining the example of "Yawm al-Fath".

Accepting this matter means; achieving a Qur'anic approach to study the event of Imam Zaman's appearance based on the concepts and topics presented in Surah Sajdah, and will lead to the following conclusions:

- Negating the common belief that the Qur'an does not indicate to the appearance of Imam Zaman.
- Knowing the one of Quranic concepts related to the appearance of Imam Zaman under the title of "Yawm al-Fath".
- Proving the legitimacy of Shia belief in the existence of Imam Zaman and the necessity for being awaited for his appearance.
- True comprehension of the reality of Imam Zaman's appearance and, accordingly, how to prepare and set the stage for it.
- Promoting the culture of being from the awaited ones for the appearance of Imam Zaman in the Islamic world based on the explicit words of revelation.

References

1. Books

- *Holy Quran*
- Ibn Doraid, Muhammad bin Hasan (1988). *Jamharah al-Logha* (collection of vocabulary), Beirut: Dar Al-E'lm. (In Arabic)

- Ibn Ashour, Muhammad Tahir (1999). *Tafsir al-Tahrir and al-Tanweer* (Commentary of The Writing and Enlightenment), Beirut: Arab History Institute. (In Arabic)
- Ibn Fares, Ahmad (1983), *Mo'jam al-Maqais al-Logha* (The dictionary of linguistic Criteria), Qom: Maktab al-E'lam al-Eslami (In Arabic).
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1993), *Lesan al-Arab* (Arab language), Beirut: Dar al-Fakr. (In Arabic)
- Astarabadi, Ali (1988), *Ta'vil al-Ayat al-Dhaherah fi Fadhael al-E'tra al-Tahera* (The Interpretation of the Clear Verses in the Virtues of Purified Household, Qom: Institute of Islamic Publishing. (In Arabic)
- Esfahanian, Saeed (2012), *Hidayat Be Mahdi be Bayane E'trat* (Guidance toward Mahdi by Household Saying), Tehran: Foundation of Public Libraries of the Country. (In Persian)
- Bidokhti Gonabadi, Sultan Muhammad (1987), *Bayan al-Sa'adah fi Maqam al-E'badah* (Expression of Prosperity in Worshipping Status), Beirut: al-A'lami Institute. (In Arabic)
- Razi, Fakhroddin Muhammad bin Omar (1999). *Al-Tafsir al-Kabir* (The Great Commentary), Beirut: Dar al-Ihya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Ragheb Esfahani, Husain bin Muhammad (1991), *Mofradat Alfadh al-Qoran* (Vocabulary words of the Qur'an), Damascus: Dar al-Shamia. (In Arabic)
- Zamakhshari, Mahmoud bin Omar (2007). *Moghaddemah al-Adab* (An introduction to literature), Tehran: Institute of Islamic Studies of Tehran University. (In Arabic)
- Zamakhshari, Mahmoud bin Omar (1986). *Al-Kashf a'n Haqaeq Ghavamedh al-Tanzil wa O'yun al-Aqavil fi Wojuh al-Ta'vil* (The Discoverer of Ambiguous facts of the Revelation and the Springs of the Sayings about the Aspects of Interpretation), Beirut: Dar Al-Kitab al-Arabi. (In Arabic)
- Sadeghi Tehrani, Muhammad (1985). *Al-Forqan fi Tafsir al-Qur'an bel Qor'an wa al-Sonnah* (The Divider in Commentary of Quran by Quran and Tradition), Qom: Farhang Islami. (In Arabic)
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim (1982), *Tafseer al-Qoean al-Kareem* (Interpretation of the Holy Qur'an), Tehran: Bidar. (In Arabic)
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hosain (2013). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* (The Criterion in Commentary of Quran), Beirut: Al-A'lami Institute. (In Arabic)
- Tabarsi, Fazl bin Hasan (1993), *Majma' Al-Bayan le O'lum al-Qur'an* (The Collection of Expression in sciences of Quran), Tehran: Naser Khosrow. (In Arabic)
- Tabari, Muhammad bin Jarir (1991). *Jame' al-Bayan fi Tafseer Ai al-Qur'an* (Comprehensive Expression in Interpretation of Verses of Quran), Beirut: Dar al-Marefah. (In Arabic)
- Tayyeb, Abdul Hosain (1990). *Atyab al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an* (The Best Expression in Commentary of Quran), Tehran: Islam Publication. (In Persian)
- Farra, Yahya bin Ziyad (1980 AD), *Ma'ani al-Qoran* (The meanings of the Qur'an), Cairo: The Egyptian General Assembly for the Book. (In Arabic)
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (1988). *Kitab al-A'in* (Book of al-A'in), Qom: Dar al-Hijra. (In Arabic)

- Fayyumi, Ahmad bin Muhammad (1993), *Al-Mesbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir* (Enlightening Lamp in Stranges of Great Explanation), Qom: Dar al-Hijra. (In Arabic)
- Qarashi Bonabi, Seyyed Ali Akbar (1996). *Tafsir Ahsan al-Hadith* (Best Speech Commentary), Tehran: Ba'that Organization. (In Persian)
- Qomi, Ali bin Ibrahim (1984). *Tafsir al-Qami* (Commentary of Qomi), Qom: Dar al-Kitab. (In Arabic)
- Kashani, Fathullah (1957), *Manhajos Sadeqin fi Elzamel Mokhalefin* (The method of Truthful one in the obligation of the opponents), Tehran: Dar al-Kotob al-Eslamia. (In Persian)
- Kowthari, Abbas (2014), *Farhangname Tahlili Wojuh wa Nadhaer dar Qoran* (Analytical Dictionary of Asects and Similitudes in the Qur'an), Qom: Islamic Science and Culture Research Institute. (In Persian)
- Kurani, Ali (2006), *Mo'jam al-Ahadith al-Emam al-Mahdi* (Al-Imam al-Mahdi's Encyclopedia of Hadith), Qom: Institute of Islamic Education. (In Arabic)
- Mamqani, Abdullah (1990), *Meqbas al-Hedayah fi E'lm al-Derayah* (Flame of Guidance in Knowledge of Understanding the Traditions), researched by Mohammad Reza Mamqani, Qom: Al-Bayt Institute for Revival of Tradition. (In Arabic)
- Mojtabai, Fathullah (1995), *Akher al-zaman dar Daeratol Maarefe Eslami* (Apocalypse "End of the World", in the great Islamic encyclopedia), By the efforts of Kazem Mousavi Bojnordi, Tehran: Center for Great Islamic Encyclopaedia. (In Persian)
- Morteza Zabeidi, Muhammad bin Muhammad (1993). *Taj al-Arus, men jawaher al-Qamoos* (The Crown of Bride from the Jewels of Directory), Beirut: Dar al-Fakr. (In Arabic)
- Mustafavi, Hasan (1989). *Investigation of the words of the Holy Qur'an*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Arabic)
- Ma'refat, Mohammad Hadi (1997). *Al-Tafsir wa al-Mofasseroon fi Thawbehe al-Ghasib* (The Commentary and The Commentators in its New Cloth), Mashhad, Al-Jame'ah Al-Razaviyya. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Naser and colleagues (1992), *Tafseer Nemuneh* (Exemplary Interpretation), Tehran: Dar al-Kotob al-Eslamiah. (In Persian)

2. Articles

- Gholami, Saeed, and his colleagues (2017), wakavie Tafseeri Ayate Sure Esra Darbare Fesade Baniesraeel ba Tekye bar A'dame Taradof dar Tarkibe Wasfi "E'badan Lana" (Explanatory Analysis of the Verses of Surah Isra about the Corruption of Children of Isra'il, Relying on the Lack of Synonyms in the Descriptive Composition "E'badan Lana"), *Explanatory studies*. 9 (2). P. 79-96. DOR code. (In Persian)
- Gandomi, Hamid Salim (2018), Mostanadate Qorani Mohtavaye Do'aye Nodbe (Quranic Documentations of the Content of Nodba Prayer), *Studies of the Qur'an and Hadith of Safina*. 16 (4). pp. 65-89. (In Persian)
- Varmezian, Mustafa (2019), Barrasi Sanadi Do'aye Nodbe (Examining the Nodba Prayer Document), *Mahdavi researches*. 9 (4). pp. 67-77. (In Persian)

دراسة حول مصداق «يوم الفتح» بناءً على دلالة سياق الآيات الأخيرة من سورة السجدة: بحث في ماهية المهدوية

ابراهيم ذالي^١ / زينب السادات حسيني^٢

١. طالب دكتوراه في قسم علوم القرآن والحديث، جامعة مازندران، مازندران، ايران. (الكاتب المسؤول).

ebrahim0zali@gmail.com

٢. أستاذة مشاركة في قسم علوم القرآن والحديث، جامعة مازندران، مازندران، ايران.

z.hosseini@umz.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	تُعدّ عبارة «يوم الفتح» الواردة في الآية ٢٩ من سورة السجدة واحدة من التعابير القرآنية التي أشارت الروايات إلى ارتباطها بالمهدوية. ومع ذلك، فإن العديد من التفسيرات الاجتهادية اكتفت بنقل الروايات أو قلّمت آراء أخرى حول مصداق هذا اليوم، منها: فتح مكة، الانتصار في غزوة بدر، الحكم أو القضاء بين الناس يوم القيامة، القضاء بين رسول الله ﷺ وأمه في آخر الزمان والعذاب الاستثنائي في الدنيا. وقد واجه كل من هذه الآراء إشكالات مختلفة. يسعى هذا البحث، باستخدام منهج وصفي - تحليلي، إلى دراسة وجه الترابط بين الآيات ٢٣ إلى ٣٠ من سورة السجدة على ثلاث مراحل. ويؤكد، بناءً على دلالة سياق هذه الآيات، أن قول المعصوم ﷺ الذي يفسر «يوم الفتح» بأنه فتح الدنيا على يد الإمام القائم ﷺ هو التفسير الأصوب والأكثر انسجاماً مع السياق القرآني. و قبول هذا الاستنتاج يُفضي إلى الوصول إلى منهج قرآني لدراسة واقعة ظهور الإمام المهدي ﷺ من خلال المفاهيم والقضايا المطروحة في الآيات الأخيرة من سورة السجدة.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠١/١٣	
تاريخ القبول: ١٤٤٥/٠١/١٥	
الألفاظ المفتاحية	الآية ٢٩ من سورة السجدة، الآيات الأخيرة من سورة السجدة، يوم الفتح، ظهور الإمام المهدي، انتظار الفرج.
الاقتباس:	ذالي، ابراهيم و زينب السادات حسيني (١٤٤٥). دراسة حول مصداق «يوم الفتح» بناءً على دلالة سياق الآيات الأخيرة من سورة السجدة: بحث في ماهية المهدوية. مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٢)، ٦٨ - ٤٥. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.25
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/15.58.25
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

واکاوی مصداق «یوم الفتح» بر اساس دلالت سیاق آیات پایانی سوره سجده: پژوهشی در چیستی مهدویت

ابراهیم ذالی^۱ / زینب السادات حسینی^۲

۱. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه مازندران، مازندران، ایران. (نویسنده مسئول).

ebrahim0zali@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.

z.hosseini@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۴۵ - ۶۸)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۰۸</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱</p>	<p>ترکیب «یوم الفتح» در آیه ۲۹ سوره سجده از جمله تعبیر قرآنی، است که بر اساس روایات، ناظر به مهدویت است. در بیشتر تفاسیر اجتهادی، با اکتفاء به نقل روایت، اقوال دیگری نظیر: «فتح مکه»، «پیروزی در جنگ بدر»، «حکم یا قضاء میان مردم در قیامت»، «قضاء میان رسول الله ﷺ و امت در آخرالزمان» یا «عذاب استیصال در دنیا»، به عنوان مصداق «یوم الفتح» مطرح و مورد بحث قرار گرفته است و هر یک با اشکال‌هایی روبرو است. این نوشتار به روش توصیفی - تحلیلی، بر آن است تا وجه تناسب میان آیات ۲۳ تا ۳۰ سوره سجده را طی سه مرحله مورد مطالعه قرار دهد و بر اساس دلالت سیاق آیات مذکور، قول معصوم <small>علیه السلام</small> مبنی بر «فتح دنیا به روی امام قائم <small>علیه السلام</small>» را به عنوان صحیح‌ترین دیدگاه در تعیین مصداق «یوم الفتح»، مورد تأکید قرار دهد. حاصل پذیرش چنین نتیجه‌ای دست‌یابی به رویکردی قرآنی برای مطالعه واقعه ظهور امام زمان <small>علیه السلام</small> از طریق مفاهیم و مباحث مطرح در آیات پایانی سوره سجده خواهد بود.</p>
واژگان کلیدی	آیه ۲۹ سجده، آیات پایانی سوره سجده، یوم الفتح، ظهور امام زمان، انتظار فرج.
استناد:	ذالی، ابراهیم و زینب السادات حسینی (۱۴۰۳). واکاوی مصداق «یوم الفتح» بر اساس دلالت سیاق آیات پایانی سوره سجده: پژوهشی در چیستی مهدویت. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۵ (۲)، ۴۵ - ۶۸. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.25
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/15.58.25
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

از هزاره‌های قبل، وعده به آمدن منجی و لقاء جایگاه مهم و محوری آن در عموم ادیان و مذاهب، به اشکال مختلف مطرح بوده است. در عرصه پر فتنه و جدال روزگار معاصر نیز انسان‌ها بیش از هر دوران دیگری نیاز به ظهور منجی را دریافته‌اند.

در نگاه اسلامی - شیعی، نیز مهدویت، به‌ویژه بخش اصلی آن؛ یعنی ظهور امام زمان (عج) طبق برخی روایات معصومان (ع) دارای چنان جایگاهی است که گویا تمام توجه خوبان، به‌ویژه انبیاء و رسولان (ع) معطوف این نقطه آرمانی بوده است و امر نبوت و رسالت‌شان در جهت زمینه‌سازی برای آمدن منجی بشر رقم خورده است.

در این راستا یک نمونه قابل تأمل، روایتی است ذیل آیه ۱۱۵ طه، که به طرق مختلف و با سند معتبر^۱ نقل شده است. طبق این روایت، اساس نامگذاری رسولان اولوالعزم به این لقب، نوع اهتمام ایشان نسبت به امر مهدویت معرفی شده است؛ کما اینکه موضوع عهد با آدم (ع) و عدم عزم ایشان نسبت به آن عهد نیز چنین بوده است: «... فَفُتِنَتِ الْعَزِيزَةُ لِهَوَاهَا الْخَمْسَةَ فِي الْمَهْدِيِّ وَلَمْ يَكُنْ لِآدَمَ عَزْمٌ عَلَى الْإِقْرَارِ بِهِ»^۲. با این وصف اگر منجی‌گرایی در نگاه انسان‌ها و مهدویت نزد برترین رسولان الهی دارای چنین جایگاهی باشد، بی‌شک این موضوع باید در آیات قرآن نیز مورد توجه بوده و با تعبیری روشن به آن اشاره شده باشد، کما اینکه روایات إحصاء شده در آثاری چون جلد پنجم **معجم احادیث امام مهدی (عج)** یا کتاب **هدایت به مهدی (عج) به بیان عترة**، از پانصد تا هزار گزاره در آیات قرآن را مرتبط با مهدویت برشمرده است.^۳

اما جای بسی تعجب است که در مرحله تفسیر همین آیات، اثری از امر مهدویت و آخرالزمان مگر در حد نقل کلام ائمه معصومان (ع) مشاهده نمی‌شود.

در واقع در تصویری که اکثر تفاسیر اجتهاد محور ترسیم می‌کنند، آینده دنیا و سرانجام آن در آیات قرآن مبهم و بلکه مفقود است. آن‌چنان‌که گویی فرجام نشئه دنیا پس از قرن‌ها رنج و محنت بشر در زمین و هزاران سال تاخت‌وتاز طواغیت در مُلک الهی، به قدری نزد خداوند بی‌اهمیت بوده است که حتی یک آیه یا کلمه‌ای در این باره، نازل نفرموده و همه آینده بشر را یکسره به قیامت کبری و جهنم و بهشت پس از آن مؤکول فرموده است.

۱. سند روایت مذکور، بر اساس داده‌های نرم افزار درایة النور، متصل بوده و راویان آن (محمد بن یحیی؛ أحمد بن محمد؛ علی بن حکم؛ داود عجلی؛ زُراره و حُمران)، همگی، شیعه و از ثقات شمرده شده‌اند.

۲. کلینی، **الکافی**، ج ۲، ص ۸.

۳. کورانی، **معجم الاحادیث الامام المهدی (عج)**، ج ۵ ص ۱۷؛ اصفهانیان، **هدایت به مهدی (عج) به بیان عترة**، ج ۱، ص ۵۲.

اما با وجود کثرت آیات پیرامون مقاطع مختلف حیات بشر از ابتدای خلقت‌اش تا فرجام ابدی او، چگونه می‌توان بر چنین فرضی صحه گذاشت و آیات قرآن را نسبت به حساس‌ترین بخش از مسیر پیش‌روی انسان و نقطه شکوفایی او، بی‌اعتنا و ساکت دانست؟! از طرفی با کثرت روایات تفسیری در باب مهدویت که به وجه معنوی، مفید مرتبه تواتر و دال بر وجود «آیات المهدی» در قرآن است چه باید کرد؟!

بنابراین به حکم عقل و نقل، خداوند می‌بایست در آیات قرآن به امر سرانجام مهدوی دنیا و برپایی حکومت حقه اشاره نموده و در آیات متعدد، به نحوی شایسته، به توصیف آن پرداخته باشد.

اما اینکه چرا چنین مبحثی در اکثر تفاسیر اجتهادی مفقود است به عقیده نگارنده مربوط به نوع پیش‌فرض‌هایی است که موجب عدم توجه و بهره‌برداری شایسته از روایات مهدوی در تفسیر و تحلیل آیات «آینده‌نگر» قرآن می‌شود؛ نمونه روشنی از این واقعیت را به وضوح می‌توان در برخی منابع اصلی و معتبر دانشمندان معاصر مانند: کتاب *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ذیل مدخل «آخر الزمان» مشاهده نمود؛ مبنی بر اینکه:

در قرآن مجید گفتار صریحی درباره آخرالزمان نیست و این اصطلاحی است که در احادیث و مؤلفات مسلمانان به چشم می‌خورد.^۱

سپس در تعریف آخرالزمان آمده است:

این اصطلاح در کتاب‌های حدیث و تفسیر در دو معنا به کار رفته است: نخست؛ همه آن قسمت از زمان که بنا بر عقیده مسلمانان دوران نبوت پیامبر اکرم ﷺ است و آغاز نبوت پیامبر تا وقوع قیامت را شامل می‌شود. دوم؛ فقط آخرین بخش از دوران یادشده که در آن مهدی موعود ظهور می‌کند و تحولات عظیمی در عالم واقع می‌کند.^۲

واضح است که عبارت «عدم وجود گفتار صریح درباره آخرالزمان» در متن فوق؛ یعنی اساساً جمله و یا واژگان صریحی در آیات قرآن مرتبط با بحث آخرالزمان، از جمله آخرین بخش آن؛ یعنی ظهور مهدی ﷺ وجود ندارد.

نتیجه اینکه: برای مطالعه آیات «آینده‌گر» قرآن پیش از ورود، ابتدا باید میان دو رویکرد، یکی را انتخاب نمود. در یکسو، پذیرش نگاه رایج که منجر به ایجاد سؤال‌های جدی در خصوص تفاوت میان

۱. مجتبیایی، *در دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱، ص ۱۳۴.

۲. همان.

روایات تفسیری و آیات قرآن در نحوه برخورد با مسئله مهدویت خواهد شد و در سوی دیگر، عدم پذیرش آن، که نتیجه‌اش بازنگری در نوع نگاه به روایات تفسیری در باب مهدویت و آیات مربوطه خواهد بود. رویکردی که البته در این نوشتار مدنظر قرار گرفته و بر اساس آن به بررسی یکی از تعبیر قرآنی، تحت عنوان «یوم الفتح» پرداخته شده است.

«یوم الفتح» تعبیری تک نمونه در انتهای سوره سجده است که خدای متعال انتظار وقوع آن را به پیامبر اکرم ﷺ توصیه فرموده است: «قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ * أَعْرَضَ عَنْهُمْ وَانْتَظِرْ إِنَّهُمْ مُنْتَظَرُونَ». (سجده / ۳۰ - ۲۹)

ذیل این آیه، روایتی از قول امام صادق علیه السلام نقل گردیده که «یوم الفتح» را دوران گشوده شدن دنیا به روی حضرت قائم ﷺ معرفی نموده است. «يَوْمَ الْفَتْحِ، يَوْمُ تَفْتَحُ الدُّنْيَا عَلَى الْقَائِمِ».^۱

اما اکثر مفسران اقوال دیگری مانند: «فتح مکه»، «پیروزی در جنگ بدر»، «قضاء در قیامت»، «قضاء میان رسول الله ﷺ و امت ایشان در آخرالزمان» و «عذاب استیصال» را به عنوان مصداق «یوم الفتح» معرفی نموده‌اند.

در این پژوهش، با نظر به تناسب میان آیات و انسجام معنایی، به تحلیل مفاهیم موجود در بخش انتهایی سوره سجده، مشتمل بر آیات ۳۰ - ۲۳ پرداخته و صحت و سقم هر یک از دیدگاه‌های فوق ارزیابی خواهد شد.

پیشینه پژوهش

بررسی آثار موجود نشان می‌دهد تا به حال پژوهشی که مستقلاً و به صورت جدی به مصداق «یوم الفتح» پرداخته باشد، صورت نگرفته است. تنها اثری که در این زمینه مشاهده شد، مقاله‌ای چهار صفحه‌ای است که به قلم سعاد معمار، تحت عنوان «یوم الفتح و ظهور العدل» نگاشته شده است. در این مقاله که ماهنامه الطاهره، در سال ۱۳۷۵ آن را منتشر نموده، ظاهراً به ارتباط «یوم الفتح» با مهدویت پرداخته شده است، اما هیچ اطلاعی درباره متن این مقاله در دست نیست.

این موضوع ضرورت پرداختن به مبحث «یوم الفتح» را به خوبی روشن می‌نماید؛ تعبیری که خبر از فرارسیدن دورانی مبارک برای مؤمنان داشته و خداوند به انتظار وقوع آن امر فرموده است اما عدم تحقیق و پژوهش مستقل در این بحث، چه بسا اولین عاملی باشد که موجب غفلت از این امر امیدبخش و حیات‌آفرین شده تا آشنایی با «یوم الفتح» و انتظار آن، جایی در اندیشه و فرهنگ جامعه مؤمنان نداشته باشد.

۱. استرآبادی، تأویل الآيات الظاهرة، ص ۴۳۸.

معنای لغوی «يوم» و «فتح»

اهل لغت برای ریشه «فتح» به این معانی اشاره کرده‌اند: «از بین بردن گرفتگی و اشکال»، «گشودن»، «حکم یا قضاء کردن»، «یاری کردن» و «پیروزی و غلبه کردن».^۱ برخی مانند راغب اصفهانی و مصطفوی، معنای «از بین بردن گرفتگی» را به‌عنوان معنای اصلی این ریشه در نظر گرفته‌اند.^۲ راغب اصفهانی در ضمن بیان معنای «إزالة الإغلاق و الإشكال»، به دو زیرشاخه معنایی اشاره می‌کند: نخست، فتح آنچه با بصر درک می‌شود؛ مانند: باز شدن درب و قفل و دوم، فتح آنچه که با بصیرت و فهم، قابل درک است؛ مانند: گشایش غم، اندوه و دشواری‌های علوم.^۳

فراهِیدی در معنای «فتح» به ترتیب به «نقیض الإغلاق»، فتح سرزمین، حکم کردن و پیروزی اشاره می‌نماید.^۴ ابن‌منظور نیز توضیح معنای این ریشه را با «نقیض الإغلاق» و «گشودن باب» آغاز می‌کند. وی در ضمن بررسی معنای واژگان هم‌ریشه، به معنای دیگری مانند آغاز باران یا نخستین باران بهار (الفتح)، آب جاری از چشمه یا غیر از آن (الماء یجری من عین أو غیرها)، بازکننده ابواب رزق و رحمت بر بندگان (الْفَتْحُ) و ابتدای هر چیز (فاتحة الشيء: أوله) اشاره می‌کند.^۵

صاحب التحقیق نیز معنای ریشه «فتح» را در مقابل «إغلاق» می‌داند و آن را به‌عنوان «رفع اغلاق، سد و حجاب‌ها (در امور مادی و معنوی)» تعریف می‌نماید.^۶ وی در توضیح معنای «فَتْح» (برای خداوند) به «گشایش هر نوع مغلقه در هر موضوع یا هر عالم» اشاره می‌کند.^۷ او همچنین در توضیح آیه «قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَهُوَ الْفَتْحُ الْعَلِيمُ»^۸، «قضاء حق در شرایط جهل و ابهام» را به‌معنای «کشف حق خفی و مشتبه»، «افاضه علم و معرفت از پس حجاب‌ها» و «رفع و کشف گرفتگی» می‌داند و در میان دو معنای «حکم کردن» و «رفع گرفتگی» ارتباط برقرار می‌کند.^۹ از این منظر، فردی که در بین مردم حکم می‌کند نیز فاتح خوانده می‌شود.^{۱۰}

۱. فراهِیدی، کتاب العین، ج ۳، ص ۱۹۴؛ ابن‌درید، جمهرة اللغة، ج ۱؛ ص ۳۸۶؛ ابن‌فارس، مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۴۶۹؛ زمخشری، مقدمة الأدب، ص ۱۷۶؛ ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۵۳۷؛ مرتضی زبیدی، تاج العروس، ج ۴، ص ۱۴۸.

۲. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۶۲۱؛ مصطفوی، التحقیق، ج ۹، ص ۱۵.

۳. راغب اصفهانی، همان.

۴. فراهِیدی، کتاب العین، ج ۳، ص ۱۹۴.

۵. ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۵۴۰ - ۵۳۶.

۶. مصطفوی، التحقیق، ج ۹، ص ۱۶ - ۱۵.

۷. همان، ص ۱۷.

۸. سبأ / ۲۶.

۹. همان، ص ۱۸ - ۱۷.

۱۰. فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۴۶۱.

با نظر به مجموع اقوال، به نظر می‌رسد مفهوم «رفع گرفتگی و گشایش» که به طور عموم، با تعبیر «نقیض الإغلاق» بیان شده وجه مشترک آراء لغویان شمرده می‌شود. بنابراین تعبیر مذکور به لحاظ جامعیت‌اش، جوهر معنایی واژه «فتح» در نظر گرفته شده و مطابق با دیدگاه مصطفوی به‌عنوان نظریه مختار تلقی می‌گردد.

واژه «یوم» نیز طبق نظر برخی در چهار معنای: ۱. سپیده صبح تا مغرب؛ ۲. وقت و زمان (به‌معنای عمومی‌تر از شب و روز)؛ ۳. قیامت؛ ۴. قطعه و دوره‌ای از زمان، به‌کار رفته است^۱ که طبق برخی شواهد، معنای چهارم با مضمون آیه مدنظر، سازگارتر به نظر می‌رسد. از جمله اینکه تحقق همزمان اموری وسیع و عظیم آن‌چنان که در روایات و تفاسیر درباره «یوم الفتح» ذکر شده، در بازه زمانی «یوم» به‌معنای «یک روز» ناممکن و بی‌منطق به نظر می‌رسد. مضاف بر اینکه به گفته برخی مفسران، استفاده از «یوم» به‌معنای «برهه یا قطعه‌ای از زمان» در قرآن شایع است.^۲

در مجموع، پس از بررسی معنا و مفهوم دو واژه مذکور به نظر می‌رسد تعبیر «دوران گشایش»، ترجمه مناسبی برای «یوم الفتح» باشد.

بررسی مصادیق «الفتح» و «یوم الفتح» در تفاسیر و روایات

۱. فتح مکه

نسبت دادن «یوم الفتح» به «فتح مکه»، در بسیاری از تفاسیر مورد اشاره قرار گرفته است. برخی آن را به‌عنوان مصداق حقیقی^۳ و برخی دیگر، به‌عنوان یکی از گزینه‌های محتمل مطرح نموده‌اند.^۴ عده‌ای نیز بدون اشاره به صحت و سقم این قول، تنها به ذکر آن پرداخته‌اند؛^۵ اما گروهی از مفسران با این احتمال مخالفت نموده‌اند.^۶ روشن‌ترین دلیلی که در رد این دیدگاه مطرح شده ناسازگاری «روز فتح مکه» با «یوم الفتح» از جهت تبعات ایمان آوردن است؛ زیرا طبق آیه ۲۹ سجده، ایمان در «یوم الفتح» منفعتی برای کافران نداشته و مهلتی برای آنان نخواهند بود. درحالی‌که در روز فتح مکه، ایمان کافران حتی تظاهر افرادی مانند ابوسفیان به ایمان، برایشان سودمند بود.^۷

۱. کوثری، فرهنگنامه تحلیلی وجوه و نظائر در قرآن، ص ۶۴۲ - ۶۳۶.

۲. طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۳۶۳.

۳. فراء، معانی القرآن، ج ۲، ص ۳۳۳.

۴. کاشانی، منهج الصادقین، ج ۷، ص ۲۴۴؛ زمخشری، الکشاف، ج ۳، ص ۱۱۷.

۵. طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۳؛ طباطبایی، المیزان، ج ۱۶، ص ۲۶۷.

۶. طبری، جامع البیان، ج ۲۱، ص ۷۳؛ صدرالدین شیرازی، تفسیر القرآن الکریم، ج ۶، ص ۱۳۳؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۱۷۷.

۷. طباطبایی، المیزان، ج ۱۶، ص ۲۶۷.

۲. پیروزی در جنگ بدر

در میان مفسران، سُدّی تنها کسی است که «پیروزی در جنگ بدر» را مصداق «يوم الفتح» دانسته^۱ درحالی که اکثر مفسران پس از اشاره به این قول، از کنار آن عبور کرده و به بررسی مصداقی دیگر پرداخته‌اند.^۲ برخی نیز با طرح همان اشکال مطرح در خصوص «فتح مکه»، این قول را نیز مردود دانسته‌اند.^۳

۳. حکم یا قضاء در قیامت

اکثر مفسران مصداق «يوم الفتح» را «حکم یا قضاء در قیامت» دانسته‌اند. این دسته از مفسران دلایل خود را بر اساس یکی از دو مبنای ذیل اقامه کرده‌اند:

مبنای اول: تحلیل معنای «فتح» به «حکم» یا «فصل» و مبنای دوم «شرایط نفع ایمان و مهلت» در «يوم الفتح».

بر اساس مبنای اول، برخی معتقدند «فتح» به معنای «حکم» بوده و به این جهت، موضوع پرسش در آیه ۲۸ سجده «وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»، «ثواب و عقاب قیامتی» است.^۴

برخی دیگر نیز با وصف قیامت به عنوان «يوم الفصل» و جدایی مؤمنان از دشمنان، همراه با پیروزی بر آنها، این دوران را به عنوان مصداق «يوم الفتح» در نظر گرفته و «فتح» و «فصل» را به یک معنا دانسته‌اند.^۵ همچنان که علامه طباطبایی با نظر به بخشی از قول راغب اصفهانی درباره معنای «فتح»، وجود نوعی اشتراک معنا میان «فتح» و «فصل» را برداشت نموده است. با این تفاوت که علامه، «فتح» به معنای «فصل» را بر دو امر صادق دانسته و به تبع، دو احتمال را برای «يوم الفتح» مفروض می‌دارد.

۱. جدایی میان مردم در قیامت؛

۲. چشاندن عذاب دنیوی،^۶ یا قضاء میان رسول الله ﷺ و امت در آخرالزمان.^۷

و قد تقدم في الآيات السابقة مما يصدق عليه الفتح بمعنى الفصل أمران: أحدهما فصل بينهم يوم القيامة، و الآخر

إذاعة العذاب الأبدی أو الانتقام منهم في الدنيا و لذا فسر الفتح بعضهم بيوم القيامة.^۸

۱. طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۳.

۲. همان؛ طباطبایی، المیزان، ج ۱۶، ص ۲۶۷؛ کاشانی، منهج الصادقین، ج ۷، ص ۲۴۴.

۳. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۱۷۷.

۴. طبری، جامع البیان، ج ۲۱، ص ۷۳.

۵. زمخشری، الکشاف، ج ۳، ص ۵۱۷؛ ابن عاشور، التحریر و التنویر، ج ۲۱، ص ۱۷۲.

۶. طباطبایی، المیزان، ج ۱۶، ص ۲۶۷.

۷. همان، ص ۲۶۸.

۸. همان، ص ۲۶۷.

اما اساس استدلال ارائه شده در دیدگاه اول، چندان موجه به نظر نمی‌رسد؛ زیرا قرابت و اشتراک معنایی میان «فتح» و «فصل» یا «فتح» و «حکم»، به هیچ وجه مبنای محکمی برای تحلیل و تشخیص مصداق «یوم الفتح» نمی‌تواند باشد؛ زیرا همان گونه که مطرح شد معنای اصلی «فتح» در نقطه مقابل «اغلاق» بوده و حاکی از «رفع گرفتگی» است. در حالی که «فصل» به معنای «جدایی یکی از دو شیء از دیگری»^۱ و «حکم» به معنای «منع و بازداشتن برای اصلاح»^۲ تعریف گردیده! با این اوصاف، چه اشتراکی میان مفهوم «فتح» و مفاهیمی مانند: «فصل» و «حکم» خواهد بود؟!

البته ممکن است در برخی موارد، عوارض و تبعاتی از معنای «فتح» بر این گونه مفاهیم منطبق شود اما تلاقی این امور به هیچ وجه حاکی از وحدت معنا میان آنها نبوده و به تبع، دلالت قطعی بر وحدت مصداق نیز نخواهد داشت.

بنابراین اولاً؛ در خصوص سه مفهوم «فتح»، «حکم» و «فصل»، نگاه دقیق تر آن است که قائل به مرز مشترک میان این مفاهیم باشیم تا اشتراک معنا!

ثانیاً؛ باید در نظر داشت امکان تحقق همزمان این سه مفهوم در مقاطع زمانی مختلف امکان پذیر است؛ به عنوان مثال، وقتی موانع تشکیل حکومت صالحان، به عنوان یکی از مصداق «فتح»، بر طرف شود شرایط «حکم راندن» میان افراد و به تبع، «فصل و جدایی» بدان از خوبان مهیا خواهد شد، بی آنکه قیامتی برپا شود.

اما فارغ از اشکال های مبنایی، شواهدی از سیاق آیات، نسبت به ضعف این دیدگاه قابل ذکر است که در جای خود به آن پرداخته خواهد شد.

اما دومین مبنایی که در انتخاب «قیامت» به عنوان مصداق «یوم الفتح»، مورد توجه برخی مفسران قرار گرفته، بحث از «شرایط نفع ایمان یا مهلت» در «یوم الفتح» است.

در این خصوص برخی مفسران مانند طبرسی با اشاره به تصریح قرآن مبنی بر عدم نفع کافران از ایمان خود، همچنین مهلت نیافتن ایشان در هنگام وقوع عذاب، «یوم الفتح» را به قیامت نسبت می‌دهند.^۳ فخر رازی نیز به همین دو نشانه استناد نموده و بدون اشاره به هیچ قول دیگری، قیامت را به عنوان تنها مصداق «یوم الفتح» مطرح می‌کند.^۴

۱. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۶۳۸.

۲. همان، ص ۲۴۸.

۳. طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۳.

۴. رازی، مفاتیح الغیب، ج ۲۵، ص ۱۵۲ - ۱۵۱.

اما برخی مفسران این قول را مردود دانسته و معتقدند چنین اعتقادی با جمله «وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ» سازگار نیست؛ زیرا مهلت دادن یا ندادن مربوط به زندگی این دنیا است، از این گذشته در هیچ موردی از قرآن «الْفَتْح» به معنای قیامت به کار نرفته است.^۱ همچنان که علامه نیز اصراری بر این قول نداشته و در انتهای این مبحث، امر «قضاء میان رسول الله ﷺ و امت ایشان در آخرالزمان» را به عنوان مصداق دیگر «يوم الفتح»، «فتح دنیوی» معرفی می کند. در ادامه به این مصداق پرداخته خواهد شد.^۲

۴. قضاء میان رسول الله ﷺ و امت ایشان در آخرالزمان

همان گونه که پیش تر اشاره شد علامه طباطبایی بر اساس مصداق دوم از «فتح» (به معنای فصل)، احتمال «عذاب دنیوی در آخرالزمان» را برای «يوم الفتح» مطرح نموده و آیه ۴۷ سوره یونس ﷺ همراه با روایت ذیل آن را توضیحی برای «يوم الفتح» می داند.

و يمكن أن يكون المراد هو القضاء بين النبي و بين الأمة و يكون ذلك في آخر الزمان كما تقدمت الإشارة إليه في تفسير قوله: «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ».^۳

در آیه مذکور آمده است: «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ»^۴ علامه پس از تفسیر این آیه، به روایت ذیل اشاره نموده و بر تحقق این عذاب را در مقطع آخرالزمان تأکید می کند: «فهذا عذاب ينزل في آخر الزمان على فسقة أهل القبلة».^۵

سپس در انتهای تفسیر این بخش، نظر نهایی خود را چنین بیان می دارد: «و من هذا السياق يظهر أن المراد بالفتح الفتح الدنيوي».^۶

از نظر نگارنده هر چند این مطلب در ظاهر آیه ۴۷ یونس روشن است اما تناظر این آیه، با آیه ۲۹ سجده، نیاز به شواهد و قرائنی دارد که علامه اشاره ای به آن ننموده است. بنابراین، تأیید این مطلب باید در وهله اول، بر اساس شواهد موجود در سياق آیات پایانی سوره سجده انجام شود. به این جهت، اظهار نظر درباره قول مذکور موکول به بررسی این آیات در بخش پایانی خواهد شد.

۱. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۱۷۷.

۲. طباطبایی، المیزان، ج ۱۶، ص ۲۶۸.

۳. همان.

۴. یونس / ۴۷.

۵. همان، ج ۱۰، ص ۷۸.

۶. همان.

۵. عذاب دنیایی در آینده (عذاب استیصال، عذاب أدنی)

اما در توضیح این دیدگاه، آیت الله مکارم شیرازی پس از اشاره به برخی موضوعات مطرح در آیات سیاق مانند: «هلاکت اقوام پیشین»^۱ یا «مهلت نیافتن کافران»^۲ نتیجه می‌گیرد:

اگر منظور از «یوم الفتح»، «عذاب استیصال در دنیا» بوده باشد، با تمام قرائن فوق (شرایط نفع ایمان و مهلت) هماهنگ است.^۳

قرشی نیز در *احسن الحدیث* به همین قول اشاره نموده و بر اساس قرائن ذیل، منظور از «فتح» را آمدن عذاب دنیوی و به عبارتی «عذاب استیصال» معرفی نموده است.

۱. تعبیر «عذاب أدنی»؛

۲. عدم نفع ایمان برای کافران و مهلت نیافتن‌شان؛

۳. «هلاکت اقوام پیشین»، که به واسطه آن میان مسلمانان و کفار جدایی می‌افتد.^۴

همچنین صادقی تهرانی مصداق «یوم الفتح» را وقوع عذاب استیصال در قبل یا در حین رجعت دانسته است.^۵

اما نکته مهم در بحث موافقان این قول، توجه ایشان به سیاق و تحلیل مصداق «یوم الفتح» با عنایت به موضوعات مطرح در آیات همجوار است که موجب ارائه دیدگاهی متفاوت نسبت به دیگر آراء شده و از جهاتی مانند تعیین حدود کلی زمان وقوع «یوم الفتح» قابل قبول‌تر به نظر می‌رسد.

در عین حال ابهام‌ها یا تعارض‌هایی نیز در این دیدگاه به چشم می‌خورد. از جمله اینکه تعبیر «فتح» با «عذاب» سازگاری چندانی ندارد.

از طرفی، با قبول این مطلب در کنار تصریح آیه، به چشم انتظاری کافران نسبت به وقوع «یوم الفتح»، متعلق «انتظار» برای آنان «عذاب» تلقی خواهد شد که امری نامأنوس و بی‌منطق است؛ زیرا هیچ‌کس، به‌ویژه افراد منفی انتظار امری را که موجب هلاکت اوست، نمی‌کشد؛ بلکه طبق آیه ۸ جمعه «قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ»، طبیعت رفتار چنین کسانی «گریختن از مرگ» است. بنابراین «یوم الفتح» را باید دارای وجوهی فراتر از عذاب تحلیل نمود تا انتظار وقوع آن برای کافران موجه و منطقی جلوه کند.

۱. سجده / ۲۶.

۲. سجده / ۲۹.

۳. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۷، ص ۱۷۷.

۴. قرشی بنابی، *تفسیر احسن الحدیث*، ج ۸، ص ۳۰۰.

۵. صادقی تهرانی، *الفرقان*، ج ۲۳، ص ۳۰۵.

نتیجه اینکه «عذاب استیصال» نیز نمی‌تواند مصداق دقیقی برای «یوم الفتح» در آیات انتهایی سوره سجده باشد.

۶. رجعت در آخر الزمان و گشوده شدن دنیا بر قائم^ع

این قول برگرفته از دو روایت، ذیل آیات ۲۷ و ۲۹ سوره سجده است که در این بخش، ضمن اشاره به متن، کیفیت سندشان نیز ارزیابی خواهد شد.
در تفسیر قمی ذیل آیه ۲۷ سجده آمده است:

و قال علی بن إبراهیم فی قوله: «أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ» قال الأرض الخراب و هو مثل ضربه الله فی الرجعة و القائم فلما أخبرهم رسول الله بخبر الرجعة قالوا متى هذا الفتح إن كنتم صادقين

بر اساس این نقل، «سوق آب به سوی زمین خشک»، مثلی است برای ترسیم وضعیت زمین در دوران رجعت و ظهور امام زمان^ع که همجواری این مثال با بحث «فتح» در آیات بعد نشان از موقعیت زمانی «یوم الفتح» و ارتباط آن با مهدویت است.

در خصوص سند این روایت باید گفت؛ با وجود تردید در صحت انتساب این تفسیر به علی بن ابراهیم^۱، اما به هر ترتیب قول مذکور به طور مستقیم از او نقل شده است. در چنین مواردی با توجه به وثاقت راوی و از طرفی به دلیل انقطاع سند، روایت مذکور، «موقوف» بوده و از اقسام مشترک (میان صحیح، حسن، موثق و ضعیف) تلقی خواهد شد.^۲ در نتیجه، قضاوت درباره اعتبار این روایت، متوقف به ارائه برخی شواهد، مانند «توجه به متن» است که به این جهت، محتوای مطلب نقل شده، با موازین عقل و شرع ناسازگار نیست. بنابراین نفس وجود این قول، در کنار دیگر اقوال می‌تواند بهانه‌ای برای مطالعه مصداق «یوم الفتح» از زاویه مهدویت و صحت‌سنجی این دیدگاه باشد. مضاف بر اینکه احتمال انتساب چنین قولی به ائمه^ع ضرورت تأمل و دقت نظر درباره آن را دو چندان می‌نماید.

در این راستا نقل دیگری که این بار، سند آن به امام صادق^ع منتهی می‌شود، قابل توجه است. در این روایت «یوم الفتح»، «دوران گشوده شدن دنیا برای امام زمان^ع»، معرفی شده است:

قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عَبَّاسٍ، رَحِمَهُ اللَّهُ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ عَامِرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ ابْنِ دَرَّاجٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ يَقُولُ «... يَوْمَ الْفَتْحِ، يَوْمَ تَفْتَحُ الدُّنْيَا عَلَى الْقَائِمِ، لَا يَنْفَعُ أَحَدًا تَقَرُّبٌ بِالْإِيمَانِ مَا لَمْ يَكُنْ قَبْلُ مُؤْمِنًا، وَبِهَذَا الْفَتْحِ مُوقِنًا، فَذَلِكَ الَّذِي يَنْفَعُهُ إِيْمَانُهُ...»^۳.

۱. معرفت، التفسیر و المفسرون، ج ۱، ص ۴۷۹.

۲. مامقانی، مقیاس الهدایة، ج ۱، ص ۳۴۱ - ۳۳۸.

۳. استرآبادی، تأویل الآیات الظاهرة، ص ۴۳۸.

نکته مهم در این روایت، توجه به سند و میزان اعتبار آن است.

منبع اولیه و اصلی این روایت، کتاب **تأویل ما نزل من القرآن فی اهل البیت** علیه السلام تألیف محمد بن العباس (ق ۴)، مشهور به ابن جُحام، از جمله محدثان پرکار معاصر کلینی است که سید شرف‌الدین حسینی استرآبادی (ق ۱۰)، روایت فوق را در کتاب **تأویل الآیات الظاهرة** از او نقل نموده است. ابن جُحام در طریق خود، نام چهار راوی را ذکر نموده که بر اساس داده‌های نرم افزار درایه‌النور همگی شیعه و از ثقات شمرده شده‌اند. بر این اساس و با توجه به اتصال سند، می‌توان روایت مذکور را در درجه روایات صحیح‌السند قرار داد.

از جهت محتوا نیز نکات بسیار مهمی در این روایت مطرح شده است که در بخش انتهایی بدان اشاره خواهد شد؛ اما به جز روایات ذیل آیه، در بخشی از دعای شریف ندبه نیز به «یوم الفتح» اشاره شده است. در فرازی که به طلب امام زمان علیه السلام عرضه می‌داریم: «أینَ صَاحِبُ یومِ الفَتحِ وَ نَاشِرُ رَایَةِ الهُدَى».

وجود این تعبیر در دعای ندبه به‌عنوان یکی از ادعیه ناب و معتبر نزد شیعیان،^۱ ارتباط «یوم الفتح» با امام زمان علیه السلام را بیش از پیش تقویت می‌سازد؛ چراکه این دعا به جهت نوع محتوا، در اوج فصاحت و دارای عالی‌ترین مضامین در میان ادعیه مأثور است تا آنجا که طبق کتاب **دعاء الندبة و توثيقه من الكتاب والسنة**، ۱۰۴ آیه قرآن با مضامین این دعا منطبق تشخیص داده شده است.^۲ بنابراین، طبق شواهد موجود در روایات، مبنی بر ارتباط «یوم الفتح» با مهدویت، توجه به دیدگاه اخیر حائز اهمیت خواهد بود.

در این راستا البته برخی مفسران اجتهادمحور نیز به ارتباط «یوم الفتح» با رجعت‌ها و دوران ظهور امام زمان علیه السلام اذعان نموده و موارد ذیل را به‌عنوان مصداق «یوم الفتح» ذکر کرده‌اند:
- **اطیب البیان**، به‌عنوان تفسیری کلامی: دوران رجعت؛^۳

- تفسیر عرفانی **بیان السعادة**: ظهور قائم علیه السلام همراه با روشن شدن زمین به واسطه نور پروردگار و از بین رفتن اختلاف از اهل زمین؛^۴

- تفسیر فلسفی - عرفانی ملاصدرا: ولادت معنوی انسان، موت طبیعی او و ظهور مهدی علیه السلام.^۵

۱. ورمزیار، **بررسی سندی دعای ندبه**، ص ۷۵.

۲. گندمی، «مستندات قرآنی محتوای دعای ندبه»، **مطالعات قرآن و حدیث سفینه**، ش ۶۵، ص ۶۵.

۳. طیب، **اطیب البیان**، ج ۱۰، ص ۴۶۹.

۴. بیدختی گنابادی، **بیان السعادة فی مقامات العبادة**، ج ۳، ص ۲۳۸.

۵. صدرالدین شیرازی، **تفسیر القرآن الکریم**، ج ۶، ص ۱۳۳.

اما طبق بررسی صورت گرفته، در تفاسیر مذکور، توضیح چندانی در خصوص عناوین فوق، مبتنی بر مضمون آیات سیاق، ارائه نشده، بلکه هر یک، ضمن اشاره به دیگر اقوال و نقد آن، دیدگاه مورد نظر خود را بیان نموده‌اند. از این جهت، توجه ویژه به آیات انتهایی سوره سجده برای تعیین مصداق «یوم الفتح» و نتیجه‌گیری بر اساس دلالت سیاق، امری ضروری خواهد بود.

بررسی مصداق «یوم الفتح» بر اساس دلالت سیاق آیات پایانی سوره سجده

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَءِيلَ * وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَمَةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ * إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يُفَصِّلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ * أَوَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ أَفَلَا يَسْمَعُونَ * وَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرْزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ * وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ * قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيْمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ * فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرِ إِنَّهُمْ مُنْتَضِرُونَ.^۱

یکی از روش‌های بسیار پر قابلیت برای مطالعه یک مسئله قرآنی، توجه به جملات مجاور و به عبارتی سیاق آیات است؛ زیرا نقش مهمی در فهم صحیح و دقیق از مقصود گوینده کلام دارد. اعتنای به سیاق به معنای مجموعه آیاتی که نوعی رابطه معنایی بین آنها برقرار است به محقق کمک می‌کند تا از میان معانی مختلف یک کلمه یا عبارت، انتخاب دقیق‌تری داشته باشد؛ زیرا با توجه به سیاق آیات، موضع و فضای اصلی کلام، تا حدی آشکار شده و معنای مناسب‌تر، از معانی رقیب متمایز می‌گردد. از طرفی، توجه به نوع ارتباط آیات مختلف در یک سیاق، ضمن جلوگیری از برداشت‌های نادرست یا سطحی، ظرفیت بالایی را برای فهم عمیق و جامع‌تر پیام‌های قرآنی همچنین حل ابهاماتی مانند مصداق «یوم الفتح» در آیه ۲۹ سوره سجده فراهم خواهد کرد. در این راستا، با نگاهی دوباره به تعبیر «یوم الفتح» به این بخش پرداخته خواهد شد.

۱. نگاهی به تعبیر «یوم الفتح»

اولین گزاره برای مطالعه مصداق «یوم الفتح» توجه به معنای این عبارت و نسبت‌سنجی معنای آن، با شرایط و مختصات کلی وقایع آینده؛ اعم از «قیامت» یا «آخرالزمان» است. در بخش بررسی لغوی روشن شد که عبارت «یوم الفتح» به معنای «دوران گشایش» است. حال در تطبیق این معنا با یکی از دو موقعیت قیامت و آخرالزمان، به نظر می‌رسد این مفهوم، فی نفسه، سنخیت

بیشتری با شرایط پر فتنه پایان دنیا و معضلات شدید آن دوران دارد تا با فضای حاکم بر قیامت؛ زیرا قیامت در حالی واقع خواهد شد که موجودی در پهنه آسمان‌ها و زمین در قید حیات نبوده و به تبع، هیچ‌گونه گرفتگی یا مانعی در ارتباط با امور انسان‌ها متصور نیست تا با وقوع قیامت برطرف شده و مفهوم «فتح» و «گشایش» در آن موقعیت، معنا پیدا کند.

شاید به همین جهت باشد که به گفته برخی مفسران، تعبیر «یوم الفتح» در قرآن هیچ‌گاه به معنای قیامت به کار نرفته است.^۱

اما همین معنا، چه‌بسا در هر مقطعی از مقاطع دنیا، قابل تصور باشد؛ زیرا اصولاً فتح و گشایش در شرایطی عینیت خواهد یافت که ابتدا موانعی بر سر راه تحقق امری وجود داشته باشد؛ سپس این موانع در زمان مشخصی برطرف شده و امر مدنظر واقع شود. چنین جریانی بیش از هر موقعیت دیگر در دوران پایانی دنیا متصور است.

اما در سطحی فراتر، با در نظر گرفتن معنای «دوران گشایش» در محدوده سیاق، قاعدتاً باید ارتباط معناداری میان عناصر موجود در آیات پایانی سوره برقرار شده و بیش از پیش جایگاه این تعبیر و مصداق آن در مسیر پیش‌روی بشر روشن شود. به این جهت در سه مرحله؛ یعنی «آیه ۲۹ سجده؛ سیاق کوچک (آیات ۲۸ تا ۳۰)؛ و سیاق بزرگ (آیات ۲۳ تا ۳۰)» به این مسئله پرداخته شده و انتظار می‌رود: اولاً، تحلیل مضمون آیات مذکور پیوسته با ویژگی «رفع گرفتگی و گشایش» به عنوان معنای اصلی «فتح» همخوانی داشته باشد.

ثانیاً، توجه به ویژگی «تناسب» در سیاق آیات، ما را به تصویری همگون و منسجم از عناصر مطرح در این مجموعه آیات برساند.

چنین محصولی البته مستلزم طی سه مرحله است؛ ۱. «تعیین» مفاهیم و عناصر موجود در این آیات؛ ۲. «تشخیص» ترتیب و چیدمان این عناصر؛ ۳. «تحلیل» رابطه‌مندی میان آنها.

۲. «یوم الفتح» در آیه ۲۹ سجده

در یک نگاه کلی، آیه فوق به شرایط کفار در «یوم الفتح» اشاره دارد؛ اما با دقت در مضمون آیه، نکاتی درباره فضای حاکم بر «یوم الفتح» قابل برداشت خواهد بود.

۱. اولین نکته در این آیه، توجه به بروز منفعت ایمان در «یوم الفتح» و آغاز بهره‌مندی مؤمنان از ایمان‌شان در این دوران است.

۱. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۱۷۷.

۲. به دلالت مضمون آیه ۲۹ سجده، این منفعت، در گرو ایمانی است که مسبوق به سابقه باشد، لذا اقرار کافران به ایمان در «یوم الفتح»، نفعی به حال ایشان نخواهد داشت.

۳. عدم اثربخشی اقرار به «ایمان»، پس از شروع دوران فتح، به‌طور قطع، نشان از تغییر شرایط دنیا و جریان اموری متفاوت است که به این امور، در آیه ۱۵۸ سوره انعام، تحت عنوان: «بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ» اشاره شده است. «يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا». با تأملی کوتاه در مضمون آیه، این نکته به‌دست می‌آید که به واسطه آمدن چنین آیاتی، قاعدتاً باید متعلقاتی از ایمان، که حقایقی غیبی‌اند، ظاهر شود تا عدم نفع «اقرار به ایمان»، پس از وقوع این آیات، موجه جلوه کند.

بر این اساس، «یوم الفتح» نیز می‌بایست موسم وقوع آیات خاصه؛ ظهور غیبات و به تبع، شروع تغییرات وسیع و زیربنایی در دنیا تلقی شود.

۴. شاخصه «ایمان»، برای امنیت از هلاکت در «یوم الفتح» نیز حاکی از جریان قوانین غیر مادی در این دوران است؛ زیرا تشخیص و تفکیک افراد کافر از مؤمنان و اصابت عذاب به عده‌ای خاص، با اسباب و قواعد مادی امکان‌پذیر نخواهد بود.

۵. تعبیر «وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ» نشان می‌دهد؛ یکی از تبعات شروع «یوم الفتح»، وقوع عذاب برای کافران است.

۶. نتیجه عذاب یا هلاکت همه کافران، إبقاء مؤمنان در زمین به‌عنوان انسانی‌هائی هم‌گون، و تحقق «امت واحده» خواهد بود.

۳. «یوم الفتح» در سیاق کوچک (آیات ۲۸ - ۳۰)

در این بخش با دقت در نوع رویکرد کافران نسبت به «فتح» و نحوه برخورد خداوند با آنان، به ترسیم بیشتر فضای «یوم الفتح» در جهت کشف مصداق آن پرداخته خواهد شد.

۱. اولین نکته در فحوای کلام کافران،^۱ پرسش از مؤمنان درباره زمان وقوع «فتح» است. این پرسش پرسش به خصوص با تعبیر «هَذَا الْفَتْحُ» که نشان از معهود بودن این «واقعه»، میان طرفین است نشان می‌دهد موضوع «یوم الفتح» در جامعه صدر اسلام، آن‌گونه شایع بوده است که حس کنجکاوی کافران و سؤال درباره زمان وقوع این دوران را در ایشان برانگیخته. بنابراین، پیامبر اکرم ﷺ باید در موارد متعددی از وقوع «دوران گشایش» سخن گفته باشند. از این منظر، وجود روایات نبوی در باب آخرالزمان و مهدویت به شکل معناداری با این تحلیل هم‌سو می‌گردد.

۲. اما نکته مهم‌تر اینکه؛ صرف امر الهی به انتظار «یوم الفتح»^۱ مستلزم تبیین کم و کیف تحقق این واقعه است؛ زیرا انتظار وقوع امر مجهول یا مبهم به‌هیچ‌وجه شکل عملی به خود نخواهد گرفت. لذا نبی اکرم ﷺ هر چند پیش از امر خداوند به انتظار «یوم الفتح»، با بیان مطالبی در این باب، موجبات ایجاد سؤال درباره زمان وقوع این امر را فراهم نموده بودند اما اینک به واسطه امر الهی و ضرورت ایجاد حس انتظار در خود و به تبع، جامعه مؤمنان، قاعدتا می‌بایست مطالبی در جهت تبیین بیشتر این واقعه مطرح فرموده باشند. به این ترتیب دلیل دیگری درباره علت شکل‌گیری روایات نبوی درباره آخرالزمان و مهدویت، همچنین روایات اوصیاء ایشان در این باب اقامه شده و قرینه‌ای دیگر بر ارتباط روایات مهدویت با مصداق «یوم الفتح» خواهد بود.

۳. بسیاری از مفسران نیت کافران از طرح این پرسش را استهزاء یا استعجال در نظر گرفته‌اند؛^۲ اما انتظار مسبوق به سابقه کافران که از عبارت «وَانتَظِرُوا لَهُمْ يَوْمَ تُنْفَخُ السُّورَةُ» فهم می‌شود، نشان‌دهنده جایگاه ویژه واقعه «فتح» نزد کافران و دال بر آشنایی نسبی آنان با این دوران است. بنابراین، پرسش کافران درباره زمان وقوع «فتح»، نه از سر تمسخر و استهزاء، بلکه به جهت کنجکاوی و در راستای نوع انتظار ایشان قابل تحلیل است. ضمن اینکه این مشخصه اعتقادی در کافران، ما را به افرادی غیر از اعراب جاهلی و یا مشرکان مکه، [به‌طور مشخص، به اهل کتاب] رهنمون می‌کند؛ زیرا در آثاری مانند اشعار دوران جاهلیت مطلبی درباره توجه اعراب به وقایع آینده دنیا گزارش نشده، درحالی‌که کتب آسمانی «اهل کتاب» حاوی اخبار فراوانی در این رابطه بوده است.^۳ در بخش بعد به شواهد موجود در آیات سیاق بزرگ جهت کشف هویت دقیق کافران توجه خواهد شد.

۴. چشم‌اندازی برای فرارسیدن یک امر، فی‌نفسه نشان از اهمیت بالای وقوع آن برای شخص منتظر است و این اهمیت، قطعاً به دلیل شدت اثرات یا تبعات مثبت واقعه مدنظر بر شخص منتظر است؛ به‌عبارت دیگر، انسان در قبال امور ناخوشایند و حتی هر امر خوشایندی رفتار انتظار را پیشه نمی‌کند بلکه به‌طور معمول، «انتظار» در قبال امور مطلوبی که خاص و تأثیرگذارند، موضوعیت پیدا می‌کند. بنابراین، انتظار وقوع «یوم الفتح» در نظر هر یک از دو گروه مؤمن و کافر باید منتج به منافع و مضراتی ویژه شود.

در مورد مؤمنان، حداقل این منفعت، اموری مانند «امنیت از عذاب» یا «تحقق امر واحد» و در خصوص نوع منفعت مفروض در ذهن کافران نیز می‌توان امر «فتح» را فرصتی مغتنم و قابل بهره‌برداری در جهت تحقق اهداف موهوم‌شان دانست.

۱. سجده / ۳۰.

۲. طبری، جامع البیان، ج ۲۱، ص ۷۳؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۳.

۳. مجتبیایی، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۱۴۴ - ۱۳۷.

۵. به‌رغم آشنایی کافران با اصل واقعه «یوم الفتح» اما تصوراتشان در این باره به دو دلیل ناقص و یا مخدوش به نظر می‌رسد:

یک؛ با توجه به محذوف بودن واژه «یوم» در مضمون سؤال، گویا کافران تحقق «فتح» را به‌عنوان یک «رخداد» در «نقطه‌ای از زمان» می‌پندارند، درحالی‌که خداوند با طرح عنوان «یوم الفتح»، بر وقوع این امر در قالب یک «دوران» تأکید می‌فرماید.

دو؛ پرسش از زمان وقوع «فتح» به جای توجه به کیفیت مواجهه با «یوم الفتح» که مقتضی آمادگی ایمانی برای امنیت از هلاکت در آن دوران است. این مطلب نیز اشاره به جهل ایشان نسبت به «یوم الفتح» از جهت شرایط و فضای حاکم بر آن دارد.

۶. نوع پاسخ خداوند در قبال پرسش کافران معرف منظر صحیح نسبت به «یوم الفتح» است. با این توضیح که؛ پرسش درباره «زمان» فرا رسیدن یک امر، توجه کافران به ابعاد «مادی» واقعه «یوم الفتح» را نشان می‌دهد اما پاسخ هشدارگونه خداوند مبنی بر امنیت از هلاکت در دوران فتح، به شرط وجود ایمان قبلی، حاکی از نگاه «غیر مادی» و به نوعی تعلیم نگاه صحیح به «یوم الفتح» است. از این جهت بی‌اعتنایی خداوند به موضوع مورد سؤال کافران، و تمرکز بر نقش ایمان در نجات از هلاکت به‌عنوان عاملی غیر مادی، حاکی از تغییر قوانین در «یوم الفتح» است. نتیجه اینکه: «دوران گشایش» را باید متفاوت با وضعیت رایج در دنیا و صحنه بروز و ظهور عناصر فرا مادی تحلیل نمود.

۷. نفس امر خداوند به «انتظار وقوع یوم الفتح» دال بر اتصال زمانی دوران فعلی به دوران «فتح» بوده و حاکی از وقوع «یوم الفتح» پیش از قیامت و حتی نفخ صور هلاکت است؛ به عبارت دیگر؛ اگر قرار بر وقوع «یوم الفتح» پس از یک دوره انقطاع حیات، مانند دوران بین‌الصورین باشد دیگر انتظار «یوم الفتح» در مقطع دنیا کاری عبث و نافرجام خواهد بود. بنابراین، «یوم الفتح» هر چه هست باید در دورانی متصل به ایام نشئه دنیا واقع گردد. در نتیجه نمی‌توان مصداق «یوم الفتح» را «قیامت کبری» دانست. مضاف بر این، طبق دلالت آیات قرآن، فعل انتظار هیچ‌گاه درباره قیامت به کار نرفته است بلکه در معدود نمونه‌های قرآنی،^۱ متعلق «انتظار»، اموری در مقطع دنیا به نظر می‌رسند.

۴. «یوم الفتح» در سیاق بزرگ (آیات ۲۳ - ۳۰)

تا این مرحله از مطالعه سیاق، کلیاتی از فضای «یوم الفتح» به دست آمد، اما در ادامه، بر اساس عناصر مطرح در سیاق بزرگ، تصویری روشن از این دوران پیش‌روی ما ترسیم خواهد شد.

۱. احزاب / ۲۳؛ یونس / ۱۰۲.

یکی از مدخل‌ها برای ورود به این بخش، تعیین مصداق کافران در آیه ۲۸ سجده است که البته در بخش قبل، بر اساس ویژگی «انتظار یوم الفتح» این اشخاص، گروهی از «اهل کتاب» تشخیص داده شدند. با این حال، قرینه دیگر برای پیگیری این مسئله، دنبال کردن مرجع ضمیر «واو» از فعل «یَقُولُونَ»^۱ در آیات پیشین است که ما را به قوم «بنی‌اسرائیل» در آیه ۲۳ سجده می‌رساند. این نکته، ضمن تأیید برداشت پیشین، هویت دقیق کافران در آیات انتهایی این سوره را روشن می‌سازد. کسانی که پیش از مسلمانان از طریق کتب آسمانی نسبت به اخبار آینده بشر اطلاع یافته و با نگاهی خاص به دنبال بهره‌برداری از آن شرایط به نفع خود هستند. به این جهت، انتظارشان نسبت به وقوع «یوم الفتح» به هیچ‌وجه عجیب و نامربوط جلوه نمی‌کند؛ اما برای بررسی اصل و اساس این جریان و تبیین آن، لازم است نگاه دقیق‌تری به عناصر مطرح در این سیاق و نوع چیدمان آن انداخته شود.

شروع این مجموعه آیات، با ذکر سه موضوع در آیه ۲۳ سجده است: «اینها کتاب به موسی ﷺ»؛ «تأکید بر عدم تردید در تحقق لقاء»؛ و «هدایت قوم بنی‌اسرائیل به وسیله کتاب».

در ادامه، آیه ۲۴ به جعل امامانی از قوم بنی‌اسرائیل برای هدایت به موضوعی تحت عنوان «أمرنا» اشاره دارد. کسانی که اهل دو صفت «صبر» و «یقین به آیات الهی» بوده‌اند.

اما در آیه ۲۵ سجده، فضای کلام به کلی تغییر کرده و به «جدایی میان بنی‌اسرائیل در قیامت به دلیل بروز اختلاف در امری» خبر داده شده است.

بررسی ارتباط مفهومی میان سه آیه فوق و عناصر آن در سیاق، مستلزم یافتن موضوعی محوری در این سیاق است تا عناصر مختلف، حول آن سامان یافته و مجموعه‌ای منسجم به‌دست آید.

با این رویکرد و در یک نگاه کلی به این آیات، به نظر می‌رسد گروهی از قوم بنی‌اسرائیل نسبت به هدایت جاری شده توسط امامان خود دچار شک و تردید شده و به مخالفت با گروهی دیگر پرداخته‌اند که به تبع این امر، خدای متعال در قیامت میان اختلاف‌کنندگان جدایی و فصل واقع می‌کند.

اما موضوع «اختلاف» در این جریان چیست؟

اگر به توالی عناصر در سه آیه ابتدایی این سیاق^۲ توجه کنیم این «اختلاف»، مربوط به «أمرنا» در آیه ۲۴ سجده و این «امر» به صحنه «لقاء» در آیه ۲۳ مرتبط خواهد شد. از این جهت می‌توان موضوع اختلاف بنی‌اسرائیل و بحث محوری در این سیاق را مربوط به امر «لقاء» دانست که منظور از آن، «لقاء خداوند» است.^۳

۱. سجده / ۲۸.

۲. سجده / ۲۵ - ۲۳.

۳. طباطبائی، المیزان، ج ۱۶، ص ۲۶۵.

از این منظر، توالی و ارتباط عناصر مطرح در آیات ۲۳ تا ۲۵ سجده به این صورت قابل تحلیل است که خداوند در قالب ایتاء کتاب به موسی (ع) از وقوع قطعی امری به نام «لقاء رب» در «قوم بنی اسرائیل» و «در پایان دنیا» پرده برداری فرموده است، سپس توسط امامانی در این قوم که اهل صبر و یقین به آیات امر «لقاء رب» بوده‌اند، ماجراهایی را واقع فرموده تا از یکسو، قوم بنی اسرائیل را در قالب وقایعی با امر «لقاء رب» آشنا نماید و از سوی دیگر، از طریق این آیات، وقوع مجدد چنین امری را در «پایان دنیا» البته به شکلی وسیع‌تر، خبر دهد.^۱

نشانه وقوع این‌گونه امور در زمان موسی (ع) اشاره خداوند به «یقین» امامان بنی اسرائیل نسبت به «آیات» است. ویژگی «یقین به آیات» نشان می‌دهد که این امامان، از پیش، مترصد وقوع امری خاص و خارق العاده در قوم بنی اسرائیل بوده و به اذن الله عاملی برای تحقق آن بوده‌اند. این وقایع همان آیاتی هستند که از منظر «علم مناسبت» قاعدتا باید نسبت به امر «لقاء رب» و در راستای هدایت قوم به این موضوع تلقی شوند. بنابراین، می‌بایست در ادوار حیات بنی اسرائیل آیاتی در رابطه با امر «لقاء رب» به صورت عینی و عملی ظهور یافته باشد.

در این خصوص اگر به آیات مربوطه مراجعه شود با اندک تأملی در وقایع نقل شده از این قوم به ماجرای طالوت (ع) در آیه ۲۴۹ سوره بقره خواهیم رسید که در زمان مواجهه کاملاً نابرابر میان یاران طالوت (ع) با سپاهیان جالوت، کسانی تحت عنوان «الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهِ» از پیروزی گروهی اندک در مقابل گروه کثیر، به اذن الله، سخن می‌گویند. این بیان که حاکی از وقوع «لقاء الله» در نبرد پیش‌رو است، نشان می‌دهد پیروزی طالوتیان بر خیل دشمن، معجزه آسا و مصداق «لقاء رب» بوده است. به این معنا که خداوند از طریق دخل و تصرف در امور و اشیاء (از جمله قتل معجزه‌گونه جالوت به دست داوود (ع))، حضور «غیر روال» خود را به مؤمنان و بلکه به کافران نشان داده است.

جریانی که به تبع شروع آن، دشمنان بنی اسرائیل نابود و دوران شکوفایی این قوم به سوی نقطه کمال خود در ملک داوود و سلیمان (ع) آغاز گردیده است.

با این تحلیل، اختلاف صورت گرفته میان بنی اسرائیل باید ناظر به نوع برخورد آنان با وقایع و آیات الهی جاری شده بر قوم‌شان و اخبار مربوط به وقوع آن امر اصلی و فراگیر در پایان دنیا باشد. اختلافی که دامنه آن به خارج از قوم کشیده شده و نحوه تعامل‌شان را نه تنها با انبیاء قوم خود، که با پیامبر اکرم (ص) در دو جهت کلی، سر و شکل داده است. از یک‌سو به‌گونه «تحریف»، برای جلوگیری از بروز حقایق

موجود در تورات و انجیل و منحرف نمودن اندیشه مؤمنان در تبعیت از وحی،^۱ از جمله نسبت به دوران پایانی دنیا و از سوی دیگر، قتل انبیاء علیهم السلام در گذشته و اجرای دو مرحله «فساد فی الارض»،^۲ برای سوق دادن شرایط در جهت تأمین منافع مدنظرشان در آخرالزمان. ماجرای که خدای متعال، حکم درباره آن را به موقعیت قیامت مؤکول نموده و در آیه ۲۶ سجده بر فصل و جدایی میان این گروه و مؤمنان به «لقاء رب» تأکید می‌فرماید.

با این حال پیش از فرارسیدن قیامت، خداوند در قالب دو آیه بعد، مسیر پیش‌روی هر یک را ترسیم فرموده و به سرانجام کارشان خبر داده است.

در این راستا ذکر ماجرای هلاکت برخی اقوام گذشته، در آیه ۲۶ سجده، هشدار به کافران نسبت به امر «لقاء رب» (بنی اسرائیل) و تبیین سرانجام مقابله با امر الهی در پایان دنیاست که نوع جهت‌گیری ایشان در انتظار «یوم الفتح» را به خوبی روشن می‌سازد.

از طرفی اشاره به جریان آب به سوی زمین خشکیده و به بار نشستن ثمرات، در آیه ۲۷، نیز در واقع، وصف شرایطی آرمانی و آینده‌ای پربار در مسیر پیش‌روی مؤمنان تلقی می‌شود.

با این توصیف‌ها، توجه مجدد به سه آیه انتهایی این سوره، ضمن تأیید برداشت‌های قبل، تصویری دقیق‌تر از «یوم الفتح» را ترسیم نموده و تا حدود زیادی ما را به مصداق اصلی این دوران رهنمون می‌شود. بر این اساس، زمان وقوع «یوم الفتح» هر چند مطابق نظر برخی از مفسران در نشئه دنیا و ناظر به مقاطع پایانی دنیاست اما عنوان «عذاب استیصال» یا «قضاء میان رسول‌الله صلی الله علیه و آله و امت» تعبیر دقیق و جامعی برای این دوران نیست؛ زیرا عنوان منتخب باید طبق تعبیر به کار رفته در آیه ۲۹ سجده (یوم الفتح)، همسو با معنا و مفهوم فتح و گشایش باشد، درحالی‌که عنوان «عذاب استیصال» ولو جزو وقایع این دوران باشد اما دارای چنین جامعیتی نیست.

عنوان «قضاء میان رسول‌الله صلی الله علیه و آله و امت» نیز هر چند در ظاهر، انطباق بیشتری با ویژگی‌های دوران فتح و گشایش دارد، اما نمی‌تواند عنوانی دقیق برای «یوم الفتح» باشد؛ زیرا از اساس، متکی به آیه‌ای خارج از سوره سجده^۳ است. مضاف بر اینکه طرفین امر قضاوت، در عنوان مذکور، رسول‌الله صلی الله علیه و آله و امت‌اند، درحالی‌که آیه ۲۹ سجده ناظر به مواجهه رسول‌الله صلی الله علیه و آله و مؤمنان امت با کافران بنی اسرائیل است.

۱. مائده / ۴۱؛ نساء / ۴۶.

۲. اِسراء / ۸ - ۴؛ غلامی، «واکاوی تفسیری آیات سوره اِسراء درباره فساد بنی اسرائیل با تکیه بر عدم ترادف در ترکیب وصفی «عبادا لنا»»، *مطالعات تفسیری*، ش ۳۴، ص ۷۹.

۳. یونس / ۴۷.

بنابراین، بر اساس مفهوم برآمده از تعبیر «یوم» و «فتح» مبنی بر «دوران گشایش»، همچنین ملحوظ داشتن شرایطی که در دو آیه ۲۶ و ۲۷ مبتنی بر تحلیل آیات ۲۳ تا ۲۵ توصیف شده، باید «یوم الفتح» را بر اساس وقایع دوران موسی علیه السلام و رسولان موسایی علیهم السلام تا برپایی ملک سلیمان علیه السلام، دوران رفع موانع و گشوده شدن ابوابی دانست که به تبع آن، تحت امامت افرادی خدایی، شرایط برای مواجهه انسان با خداوند از طریق صحنه‌هایی عظیم و عجیب مهیا خواهد شد. مواجهه‌ای که کیفیت آن بر مبنای سابقه ایمانی افراد در دو مسیر کلی رقم خواهد خورد؛ به عبارت روشن‌تر، خداوند ضمن تغییر تدریجی قوانین حاکم بر دنیا، در قالب یک مجموعه وقایع و البته در مدت زمانی نسبتاً طولانی، از یک سو با تعذیب یا هلاکت کافران و از سوی دیگر، با جریان دادن اموری مبارک به سوی «امام» مؤمنان، شرایط دنیا را به مثابه آبیاری زمینی خشک که موجب رویش گیاهان و به بار نشستن ثمرات است، به نفع اهل ایمان و بر علیه کافران تغییر خواهد داد.

بر این اساس، شاخص شروع این دوران، طبق آیه ۲۹، بروز اولین منافع ایمان مانند امنیت از عذاب‌ها و انتهای آن، تبلور سر حد کمال ایمان در قالب بهره‌مندی از عالی‌ترین نعمات خواهد بود.

این ویژگی‌ها که همگی از توصیف‌های موجود در آیات ۲۳ تا ۳۰ سوره سجده دریافت گردیده انطباق قابل قبولی با روایت صحیح السندی دارد که در آن، «یوم الفتح» به معنای «گشوده شدن دنیا به روی امام قائم علیه السلام» تفسیر شده است.

معنایی که آیات انتهایی سوره سجده به زیبایی آن را تصدیق نموده و در توصیف «یوم الفتح»، دورانی را به تصویر می‌کشد که خداوند طبق سنت گذشته (وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا) فردی را به عنوان امام (هدایت‌گر به سوی امر «لقاء رب») به صحنه آورده سپس به مصداق «أَنَا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرْزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا» با جریان پیوسته نعمات، بروزات بیشتری را تا حاکمیت کامل آن امام بر دنیا قرار خواهد داد.

این مجموعه بروزات طبق روایات، با محوریت شخص امام قائم علیه السلام شامل خروج، ظهور، قیام و حکومت ایشان خواهد بود که البته برای آن، مقدمات و تبعاتی از جنس حوادث ماوراء الطبیعه نیز متصور است.^۱ کما اینکه در روایت دیگر به واقعه «رجعت» به عنوان بخشی از این امور و مصداقی از «جریان آب به سوی زمین خشک دنیا» اشاره شده است.^۲

اما نکته پایانی اینکه؛ پذیرش نتایج فوق به معنای دستیابی به رویکردی قرآنی برای مطالعه وجوهی

۱. مجتبیایی، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱، ص ۱۳۶ - ۱۳۵.

۲. قمی، *تفسیر القمی*، ج ۲، ص ۱۷۱.

از واقعه ظهور امام زمان (عج) از طریق مفاهیم و مباحث مطرح در سوره سجده بوده و دستاوردهای ذیل را در پی خواهد داشت:

- نفی اندیشه رایج مبنی بر عدم اشاره خداوند به ظهور امام زمان (عج) در آیات قرآن؛
- شناخت یکی از تعبیر قرآنی مربوط به ظهور امام زمان (عج) «تحت عنوان «یوم الفتح»؛
- اثبات حقانیت شیعه در اعتقاد به حیات امام زمان (عج) و ضرورت انتظار ظهور ایشان؛
- درک صحیح از حقیقت امر ظهور امام زمان (عج) و به تبع، نحوه آمادگی و زمینه‌سازی؛
- اشاعه فرهنگ انتظار ظهور امام زمان (عج) در جهان اسلام بر اساس کلام صریح وحی.

نتیجه

یکی از شیوه‌های مهم و راه‌گشا برای پاسخ به مسائل قرآنی؛ توجه به عناصر موجود در سیاق آیات؛ وجه تناسب میان این عناصر و رابطه‌مندی میان آنها است. بررسی مصداق «یوم الفتح» نمونه‌ای بود تا در قالب آن، کارایی این شیوه برای صحت‌سنجی اقوال مختلف و میزان انطباق‌شان با مضمون آیات ۲۳ تا ۳۰ سوره سجده ارزیابی شود. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد:

مصداق «یوم الفتح» به معنای «دوران رفع گرفتگی‌ها و تحقق گشایش‌ها»، آن بازه زمانی خواهد بود که خدای متعال به مصداق آیه ۲۴ سجده به واسطه یکی از امامان امت رسول‌الله (ص) (امام قائم (عج)) طی تحولاتی عظیم و وسیع در دوران پایانی دنیا، بشریت را به سوی امر «لقاء رب» سوق داده و به حسب سابقه ایمانی افراد نسبت به این امر، یکی از دو مسیر هلاکت و یا نعمت را پیش‌روی ایشان قرار خواهد داد.

بر این مبنا دلدادگی، اشتیاق و «انتظار» فرا رسیدن «یوم الفتح» به عنوان نشانه «ایمان» به چنین دورانی، از سوی خداوند مورد توصیه و تأکید قرار گرفته است.

به این جهت، مطالعه و آشنایی نظام‌مند با ابعاد «یوم الفتح» و ظهور امام زمان (عج) از طریق مفاهیم و مباحث مطرح در سوره سجده، جزو مهم‌ترین اقدامات مؤمنان در جهت امتثال امر الهی خواهد بود.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

۱. کتاب‌ها

- ابن‌درید، محمد بن حسن (۱۹۸۸ق). *جمهرة اللغة*. بیروت: دار العلم.

- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ق). *تفسير التحرير والتنوير*. بيروت: مؤسسة التاريخ العربي.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق). *معجم مقاييس اللغة*. قم: مكتب الاعلام الاسلامي.
- ابن منظور، محمد بن مكرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بيروت: دار الفكر.
- استرآبادي، علي (۱۴۰۹ق). *تأويل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة*. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
- اصفهانيان، سعيد (۱۳۹۲ش). *هدايت به مهدي ﷺ به بيان عترة*، تهران: نهاد كتابخانه های عمومی کشور.
- بيدختي گنابادي، سلطان محمد (۱۴۰۸ق). *بيان السعادة في مقامات العبادة*. بيروت: مؤسسة الأعلمی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *التفسير الكبير / مفاتيح الغيب*. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- راغب اصفهانی، حسين بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. دمشق: دار الشامیة.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۳۸۶ش). *مقدمة الأدب*، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامي دانشگاه تهران.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الأقاويل في وجوه التأويل*، بيروت: دار الكتاب العربي.
- صادقي تهراني، محمد (۱۴۰۶ق). *الفرقان في تفسير القرآن بالقرآن و السنة*، قم: فرهنگ اسلامي.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهيم (۱۳۶۱ش). *تفسير القرآن الكريم*. تهران: بيدار.
- طباطبائي، سيد محمد حسين (۱۳۹۰ق). *الميزان في تفسير القرآن*، بيروت: مؤسسة الأعلمی.
- طبرسي، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). *مجمع البيان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طبري، محمد بن جرير (۱۴۱۲ق). *جامع البيان في تأويل آي القرآن*. بيروت: دار المعرفة.
- طيب، عبدالحسين (۱۳۶۹ش). *اطيب البيان في تفسير القرآن*. تهران: انتشارات اسلام.
- فراء، يحيى بن زياد (۱۹۸۰م). *معاني القرآن*. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- فراهيدي، خليل بن أحمد (۱۴۰۹ق). *كتاب العين*. قم: دار الهجرة.
- فيومي، أحمد بن محمد (۱۴۱۴ق). *المصباح المنير في غريب الشرح الكبير*. قم: دار الهجرة.
- قرشي بنابي، سيد علي اكبر (۱۳۷۵ش). *تفسير احسن الحديث*. تهران: بنياد بعثت.
- قمي، علي بن ابراهيم (۱۳۶۳ش). *تفسير القمي*. قم: دار الكتاب.

- کاشانی، فتح‌الله (۱۳۳۶ش). *منهج الصادقین فی الزام المخالفین*. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- کوثری، عباس (۱۳۹۴ش). *فرهنگنامه تحلیلی وجوه و نظائر در قرآن*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- کورانی، علی (۱۳۸۶ش). *معجم الاحادیث الامام المهدی* علیه السلام. قم: مؤسسه معارف اسلامی.
- مامقانی، عبدالله (۱۴۱۱ق). *مقیاس الهدایة فی علم الدراية*. تحقیق محمدرضا مامقانی، قم: مؤسسه آل‌البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
- مجتبیای، فتح‌الله (۱۳۷۴ش). *آخر الزمان، در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*. به کوشش کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دار الفکر.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸ش). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۱۸ق). *التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب*. مشهد: الجامعة الرضوية.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامية.

۲. مقاله‌ها

- غلامی، سعید، مؤدب، سید رضا، ربیع نتاج، سید علی اکبر (۱۳۹۷ش). واکاوی تفسیری آیات سوره اسراء درباره فساد بنی اسرائیل با تکیه بر عدم ترادف در ترکیب وصفی «عبادا لنا». *مطالعات تفسیری*. ۹ (۲). ۷۹-۹۶.
- گندمی، حمید سلیم (۱۳۹۸ش). مستندات قرآنی محتوای دعای ندبه. *مطالعات قرآن و حدیث سفینه*. ۱۶ (۴). ۶۵-۸۹.
- ورمزیار، مصطفی (۱۳۹۹ش). بررسی سندی دعای ندبه. *پژوهش‌های مهدوی*. ۹ (۴). ۷۷-۶۷.